

Ігар Клімаў
Мінск

Сінанімізацыя як стылістычны прыём у прадмовах і пасляслоўях Францыска Скарыны

Прадмовы і пасляслоўі Ф. Скарыны да яго пражскіх і віленскіх выданняў біблейных і малітоўных тэкстаў з поўным правам могуць лічыцца яго арыгінальнымі творами. У адрозненне ад саміх рэлігійных тэкстаў, у якіх беларускі асветнік заўважна не мог адхіляцца ад традыцыйнага ўзору, ад канонаў, у сваіх прадмовах і пасляслоўях ён мог быць дастаткова самастойны – па меншай меры, у рэалізацыі тых ці іншых стылістычных і рытарычных стратэгий, выражэнні сваіх эстэтычных ідэй ці схільнасцяў.

Стылістыка прадмоў Ф. Скарыны вывучана пакуль недастаткова (яго пасляслоўі ў значнай частцы трафарэтныя і стэрэатыпныя, а таму іх стылістыка нейкай спецыяльнай увагі не патрабуе, паколькі не адрозніваецца ад прадмоў)¹. Можна назваць толькі некалькі абагульняючых артыкулаў, прысвечаных гэтай тэме². Л. Шакун адзначыў рытміку прадмовы да *Псалтыра* і аказіянальную прысутнасць у прадмовах рыфмы³, а таксама выкарыстанне кніжнай лексікі, якая спарадычна спалучаецца з элементамі народнага маўлення⁴. А. Станкевіч вылучыла і праілюстравала прыкладамі розныя стылістычныя асаблівасці і рытарычныя прыёмы, выкарыстаныя Ф. Скарынам у прадмовах: разнастайныя праявы апастрофы, рытарычныя пытанні і адказы, параўнанні і супастаўленні, антытэзы, перыфразы, анафары, ампліфікацыі, паралелізмы, інверсіі і інш.⁵ Некаторыя з гэтых сродкаў былі разгледжаны

¹ Крыніцай фактычнага матэрыялу служыла наборная публікацыя: *Францыск Скарына. Прадмовы і пасляслоўі*, склад. А. Коршунаў, Мінск 1969. Гл. таксама: *Францыск Скарына. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія*, склад. А. Коршунаў, Мінск 1990. Цытацыя арыгінала ажыццяўляецца з максімальным спрашчэннем і набліжэннем да сучаснага кірылічнага алфавіту.

² Л. Шакун, *Стилистика скориновских предисловий* [у:] *Францыск Скорина – беларускі гуманіст, просветітель, перапечатнік*, Мінск 1989, с. 101–108; А. Станкевіч, *Прадмовы і пасляслоўі Ф. Скарыны як узор рытарычнай прозы старабеларускага перыяду* [у:] *Скарына і наш час: Матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 16–17 мая 2002 г., у 2-х ч.*, Гомель 2002, ч. 2, с. 175–179.

³ Л. Шакун, *op. cit.*, с. 105–106.

⁴ *Ibidem*, с. 106–107.

⁵ А. Станкевіч, *op. cit.*, с. 176–179.

іншымі даследчыкамі⁶. Аднак, нягледзячы на важнасць Скарынавых прадмоў для гісторыі беларускай літаратуры і мовы, апісанне многіх стылістычных асаблівасцяў гэтых твораў у навуцы яшчэ не завершана.

Адным з цікавых і адметных рытарычных прыёмаў Ф. Скарыны, якія ён выкарыстоўваў у сваіх прадмовах, з'яўляецца сінанімізацыя – прывядзенне сінонімаў у выглядзе пар ці зрэдку радоў (у пераліках) для рознабаковай характарыстыкі нейкай з'явы ці аб'екта, звычайна абстрактнага. Кампаненты ў такіх парах (радах) звязаныя паміж сабой часцей за ўсё злучальнай сувяззю, з дапамогай злучнікаў *и, или, а 'ды'*, радзей без злучнікаў (шляхам суразмяшчэння лексем пры пераліку), што тыпова для сінанімічных канструкцый. Сінтаксічна гэта аднародныя члены (у парах ці ў радах), часам з іншымі залежнымі кампанентамі пры сабе. Марфалагічна такія сінонімы часцей за ўсё з'яўляюцца назоўнікамі, радзей прыметнікамі і словазлучэннямі (звычайна субстантыўнымі, часта з прыметнікам у якасці залежнага кампанента, зрэдку – гэта галоўнае слова з сінтагматычна звязаным(і) словам(і) у якасці залежных). У дадзенай працы разглядаюцца не столькі лексічныя сінонімы (што прадугледжвае іх аднолькавую часцінамоўную прыналежнасць), колькі сінанімія ў тэксце наогул і, у прыватнасці, сінанімізацыя як стылістычны, рытарычны прыём, які дазваляе звязваць рознаструктурныя адзінкі – не толькі словы, але і словазлучэнні.

Пры пераліках у сінанімічныя адносіны кантэкстуальна могуць уступаць таксама дзеясловы і іх формы (напр.: *Псалтырю поючи, чтучи и говорячи пд П*)⁷; аднак у дадзенай працы падобныя выпадкі не аналізуюцца. Здаецца, што яны належаць усё ж іншаму рытарычнаму прыёму – ампліфікацыі, часткова ўжо разгледжанаму ў навуковай літаратуры на матэрыяле скарынаўскіх тэкстаў⁸. Ампліфікацыя выкарыстоўваецца дзеля вобразнай характарыстыкі аб'екта з розных бакоў, звычайна малаканкрэтнага⁹, таму і рытарычную сінанімізацыю можна разглядаць як з'яву, блізкую да ампліфікацыі. Ва ўсялякім выпадку, гэта справядліва для твораў Ф. Скарыны. У некаторых выпадках яго ампліфікацыі выглядаюць як сінанімізацыі, толькі з эліпсісам злучніка, напр.: *для [...] размножения мудрости, умения, опатренности, разуму и науки пд ІС*), але пры любым падыходзе, апошняю пару ў гэтым пераліку можна разглядаць як выпадак сінанімізацыі.

⁶ Н. Ш а н д р о х а, *Красамоўства Скарынавай спадчыны* [у:] *Скарына і наш час: Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 13–14 лістапада 2008 г.*, у 2-х ч., Гомель 2008, ч. 1, с. 70–76.

⁷ У дадзенай працы ўжываецца сістэма індэксацыі кніг, выдадзеных Ф. Скарынам, заснаваная на сістэме У. Анічэнкі (гл.: *Слоўнік мовы Скарыны*, склад. У. Анічэнка, Мінск 1994, т. 3: *Анаматыка і тапаніміка*, с. 6–7), але з некаторымі зменамі (параўн.: *Слоўнік мовы Скарыны*, склад. У. Анічэнка, Мінск 1977, т. 1, с. 12).

⁸ С. К а г а н, *Ампліфікацыя як стылістычны прыём у прадмовах Ф. Скарыны* [у:] *Скарына і наш час: Матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 16–17 мая 2002 г.*, у 2-х ч., Гомель 2002, ч. 2, с. 122–127.

⁹ *Ibidem*, с. 123.

Ад сінанімізацый у Ф. Скарыны трэба адрозніваць тлумачальныя канструкцыі, якія падобныя да іх. У такіх канструкцыях падаюцца фактычна не сінонімы, а дэфініцыі (хаця некаторыя з іх могуць быць сінонімамі, поўнымі ці частковымі). Калі пры сінанімізацыі (як рытарычным прыёме) кампаненты (у выглядзе пар ці радоў) звязаныя злучальнымі ці пералічальнымі адносінамі і сінтаксічна раўнапраўныя паміж сабой (з'яўляюцца аднароднымі членамі), то пры тлумачэнні ўзнікаюць інакшыя адносіны – метаапісальныя. У гэтым выпадку тлумачальны кампанент знаходзіцца, як правіла, у апазітыўнай (сінтаксічна незалежнай) пазіцыі, напр.: *ходити толико тысящу степеней, иже ест верста едина* **пд А** замест *версту едину*. Фактычна ён выконвае функцыю прыдатка, таму адносіны паміж кампанентамі такіх канструкцый набліжаюцца да каардынацыі. Пры гэтым важны таксама парадак размяшчэння падобных кампанентаў: тлумачальная адзінка ў Ф. Скарыны знаходзіцца заўжды ў постпазіцыі да патлумачанай адзінкі. Такія канструкцыі нярэдка ў яго прадмовах (яны тыповыя для прадмоў і наогул тагачасных навуковых тэкстаў, якімі прызнаюцца прадмовы Ф. Скарыны¹⁰), асабліва шмат іх у прадмове да *Лічбаў*, якая ўся пабудавана на тлумачальных канструкцыях, а таксама ў прадмовах ва ўсю *Біблію*, кнігу *Выхаду*. Такія канструкцыі ў Ф. Скарыны ўжо былі адзначаны даследчыкамі, але памылкова прынятыя за сінанімію¹¹. У падобных канструкцыях, сапраўды, мае месца сэнсавая эквівалентнасць, але няма сінаніміі: тлумачальная і патлумачаная адзінкі – гэта словы розных лінгвістычных і лагічных узроўняў. Так, у фразе *Рамес же по руски исказуется порушение* **пд Л** апошняе слова – толькі пераклад ці дэфініцыя іншамоўнага *рамес*, якое само па сабе ніяк не семантызуецца).

Тлумачэнні ўяўляюць сабой асобны рытарычны прыём, не тоесны ні сінанімізацыі, ні ампліфікацыі. Адрозненне паміж імі падкрэсліваецца таксама фармальна. Кампаненты ў тлумачальных канструкцыях часта звязваюцца сваімі спецыфічнымі сродкамі – паясняльнымі злучнікамі: напрыклад, у Ф. Скарыны гэта *то естъ / суть естъ, сее естъ* ці адноснымі злучнікамі кшталту *еже естъ, иже естъ, яко і інш.*¹². У яго зрэдку сустракаецца таксама бяззлучнікавая сувязь, напр.: *Фиарот, исказуется уста славных* **пд Л**, тады як усюды побач там выступае злучнікавая канструкцыя з *еже исказуется*; часам тлумачэнне можа афармляцца нават асобным сказам, напр.: *разумети лоику она же учитъ з доводом розознати правду от кривды* **пд БВ**. У Ф. Скарыны можа трапляцца таксама і злучнік *или* ў паясняльнай функцыі, што

¹⁰ Л. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1963, с. 134.

¹¹ А. Парук а ў, *Лексіка-семантычная варыянтнасць у прадмовах і пасляслоўях Скарыны*, “Беларуская мова” 1980, вып. 7, с. 26.

¹² З. Данільчык, *Канструкцыі са значэннем тлумачэння ў тэкстах скарынінскіх прадмоў і пасляслоўяў [у:] Скарынаўскія чытанні: Тэзісы дакладаў і наведамленняў*, Гомель 1990, с. 12–14.

спрыяе блытаніне тлумачальных і сінанімічных канструкцый, напр.: *граматику или, по рускы говорячи грамоту; астрономии или звездочети* **пд БВ**. Усе такія тлумачальныя канструкцыі ў дадзенай працы не аналізуюцца.

Сінанімія ў прадмовах Ф. Скарыны часткова ўжо разглядалася ў навуцы, але не як рытарычны прыём. М. Парукаў даследаваў шэраг сінанімічных груп у творах Ф. Скарыны (кшталту *дитя – чадо – отрок, сонмище – собор – собрание*), але толькі ў парадыгматычным аспекце, на матэрыяле лексікі з усіх прадмоў разам¹³. Відавочна, у такім выпадку аб'яднанне лексем у сінанімічныя групы адбываецца паводле крытэрыяў сучаснай мовы, што не дае поўнага ўяўлення пра моўныя і стылістычныя з'явы ў старажытных тэкстах. Сінтагматычны аспект скарынаўскай сінаніміі (г. зн. выкарыстанне яе ў якасці рытарычнага прыёму, стылістычнага сродку) пакуль застаўся па-за ўвагай даследчыкаў.

У навуцы існуюць розныя погляды на прыроду сінаніміі¹⁴. Адны лінгвісты абавязковай умовай сінанімічнасці прызнаюць сэнсавую ідэнтычнасць, тоеснасць на ўзроўні дэнататаў ці паняццяў, патрабуючы поўнага супадзення ў значэннях (у гэтым выпадку гавораць пра лексічныя дублеты), іншыя дапускаюць магчымасць сэнсавай дыферэнцыяцыі (блізкасць значэнняў), існавання ў сінанімаў розных адценняў значэння, эмацыйна-экспрэсіўнай афарбоўкі, стылістычных канатацый, а то і адрознасці ў значэннях (у гэтым выпадку гавораць пра ўласна сінанімы)¹⁵. Крытэрыем сінанімічнасці адзінак з'яўляецца іх узаемазаманнасць у пэўным кантэксце¹⁶. Так, назоўнікі ў наступным пераліку: *господь бог сотворил и небо и землю и вся, еже суть в них, Адама, праотца нашего, и Еву-матерь* **пд Б** не могуць замяняцца паміж сабой, а таму і не з'яўляюцца сінанімамі.

У дадзенай працы суадносіны моўных адзінак разглядаюцца не ў межах лексічнай сістэмы, а ў сінтагматыцы, у складзе канкрэтных тэкстаў, дзе сінанімія становіцца рытарычным прыёмам, стылістычным сродкам. У такім выпадку сінанімізацыя ахоплівае да пэўнай ступені выпадковыя, аказіянальныя элементы і ўсталёўвае паміж імі сэнсавую і сінтаксічную аднароднасць, аднафункцыянальнасць. Таму аб'ектам разгляду ў дадзенай працы выступаюць не толькі лексічныя

¹³ А. Парукаў, *op. cit.*, с. 21–25, 27; А. Парукаў, *Сінанімія ў прадмовах Скарыны* [у:] *Скарынаўскія чытанні: Тэзісы дакладаў і паведамленняў*, Гомель 1990, с. 38–39.

¹⁴ О. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1966, с. 407; Л. Новиков, *Синонимия* [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 446–447; Л. Новиков, *Синонимы* [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, гл. ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 447; П. Сцяцко, М. Гуліцкі, Л. Антанюк, *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*, Мінск 1990, с. 123; А. Юрэвіч, М. Яўневіч, *Сінанімія* [у:] *Беларуская мова: Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 482–483.

¹⁵ Ю. Апресян, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва 1974, с. 217.

¹⁶ *Ibidem*, с. 218–220.

дублеты, але і адзінкі (словы і словазлучэнні), якія ўвогуле могуць адрознівацца паводле значэння, аднак у пэўных кантэкстах губляюць такую здольнасць – нейтралізуюцца (перастаюць адрознівацца паміж сабой)¹⁷, што дазваляе звязваць іх злучальнай ці пералічальнай сувязю як аднатыпныя паняцці.

Сінанімію ў дыяхранічным даследаванні даводзіцца разглядаць шырока, не толькі як дакладнае, поўнае супадзенне ў значэннях, але і як частковае, няпоўнае. У многім гэта тлумачыцца праблематычнасцю аналізу старажытных помнікаў з невыразнасцю, недастатковасцю іх кантэкстаў (для сучасных даследчыкаў), калі немагчыма дакладна вызначыць, якія менавіта функцыі сінонімы рэалізуюць у тэксце – эквівалентнасці ці ўдакладнення¹⁸. Сапраўды, часта цяжка вырашыць, ці выключаюць сінонімы адзін аднаго (з'яўляюцца семантычна тоесамі), ці толькі дапаўняюць, удакладняюць адзін аднаго, характарызуючы розныя аспекты ці бакі аднаго паняцця ці аб'екта. Так, у прыкладзе *Деяния же и животы светых отец* **пд П** яго кампаненты, звязаныя злучальнай сувязю, могуць разглядацца і як поўныя сінонімы, і як частковыя. Па-за кантэкстам, *дзеі* і *жыцці* семантычна не раўнапраўныя паміж сабой, аб'ём паняцця слова *жыццё* шырэйшы за *дзеі*, і семантычна *жыццё* ўтрымлівае ў сваім складзе *дзеі* – паміж імі ўзнікаюць іерархічныя адносіны. Аднак гэта тэматычна блізкія словы, і ў іх маецца нейкая агульная аснова для аб'яднання, што дазваляе ім у пэўным кантэксте выступаць як сінонімы (параўн. сучасны газетны штамп *жыццё і дзейнасць*, дзе спалучэнне зрабілася ўстойлівым зваротам і ўспрымаецца зараз як сінанімічнае). Падобных прыкладаў толькі ў прадмове да Псалтыра можна адшукаць нямала (*потеха и песня; вѣличества божия и хвалы его; милость и друголюбство без льсти* і інш.), шмат іх і ў іншых творах Ф. Скарыны. У такіх выпадках супадзенне значэнняў можа быць толькі частковым, паколькі адзінкі знаходзяцца паміж сабой у рода-відавых ці віда-відавых адносінах, што прынцыпова перашкаджае іх поўнаму супадзенню ў значэнні¹⁹. Некаторыя вучоныя называюць такія адзінкі квазісінонімамі – недакладнымі сінонімамі, што маюць толькі агульную частку пры наяўнасці адрозных²⁰. Натуральна, прааналізаваць усе такія выпадкі ў Ф. Скарыны немагчыма – з-за адзначанай недастатковасці кантэкстаў. Таму ўвага ў далейшым будзе сканцэнтравана пераважна на адназначных выпадках, тады як неадназначны, спрэчны матэрыял далей у разгляд не бярэцца (бадай за выключэннем некалькіх прыкладаў). З гэтай прычыны прынцыповую важнасць для даследавання набывае сінанімізацыя як рытарычны прыём – менавіта ён робіць для сучаснага даследчыка відавочнымі сінанімічныя адносіны адзінак у тэксце. Гэта дазваляе паназіраць над

¹⁷ *Ibidem*, с. 158.

¹⁸ Л. Н о в и к о в, *Синонимия...*, с. 446.

¹⁹ Ю. А п р е с я н, *op. cit.*, с. 235 і наст.

²⁰ *Ibidem*, с. 158, 218, 235.

з'явай сінаніміі ў Ф. Скарыны, з аднаго боку, на дастаткова невялікім матэрыяле, а з другога – на дакладным, строга акрэсленым матэрыяле.

Мэта дадзенага даследавання – выявіць тыя тэматычныя ці паняццевыя сферы, што сталі ў Ф. Скарыны аб'ектамі сінанімізацыі, а таксама сродкі і заканамернасці для ўтварэння сінанімічных аб'яднанняў у яго тэкстах, без звяртання (наколькі гэта магчыма) да крытэрыяў сучаснай мовы.

У прадмовах (радзей пасляслоўях) Ф. Скарыны адзначаны шэраг сінанімічных пар і радоў, у якія ўключаецца пераважна абстрактная і значна радзей прадметна-канкрэтная лексіка.

Найбольш часта ў Ф. Скарыны сінанімізацыі падлягаюць словы з паняццем “права”. Слова *права* – заходнеславянскае паводле паходжання і ўяўляе сабой кальку ням. *das Recht* ‘права’²¹. Хаця слова *права* даволі рана пранікла ў старабеларускія актывыя помнікі, яно не было звычайным для царкоўнаславянскай традыцыі, дзе асноўным адпаведнікам яму выступала слова *законъ*. Скарына яўна імкнуўся лексічна “развіць” слова *права*, сінанімізаваўшы яго з іншымі славянскімі адпаведнікамі. Словы з паняццем “права” выступаюць у розных прадмовах, напр.: *В сей книзе вси законы и права пд БВ*. Але найчасцей гэтае паняцце ўжываецца ў прадмове да кнігі Другога Закону, дзе Скарына гаворыць пра прыроду і віды права: *прежде всех законов или прав писаных; абы были права их, или закон, почтивьи ...; И вчинены суть права, или закон, для людей ...; закон, или право, различне ся от людей называетъ; вси тые права, или уставы, божий закон в себе замыкаетъ* (разам – 5 пар). У гэтых выпадках слова *права* (1 раз – з азначэннем *писаные*) сінанімізуецца са словамі *законъ, уставъ*. У іншых прадмовах яно спалучаецца з іншымі словамі – *писама, судьбы*: *Иные теж писама, права или уставы пд Ц, права, судьбы и закон пд Л*, або выступае ў сінанімічным радзе: *неякии книги, писама, уставы, права, науку или закон оставили суть пд Ц*. У гэтым радзе слова *права* спалучаецца яшчэ з такімі словамі, як *наука, книги*. Такім чынам, Ф. Скарына ўспрымаў права ў асноўным як нейкае пісанае правіла (*статут, писама, книги*) і толькі часткова – як незмяняльную і нават неадольную завяздзёнку, парадак (*судьбы*).

Наступнае паводле частотнасці паняцце, якое сінанімізавалася ў прадмовах Ф. Скарыны, можна акрэсліць як “высокі інтэлект”. Яно лексікалізавана трыма словамі: *наука, мудрость, разумъ*, якія ўзаемазмяняюцца ў розных кантэкстах: *Там мудрость и разум доскональй пд П; [Саломон] просил ест от господа бога мудрости и разума; словы всегда иную мудрость и науку знаменуютъ; научая мудрости, разума; познати мудрость и науку пд СП; [Филяделф Птоломей] ... был милосник науки и мудрости пд ІС; люди ... покладают мысли и кохания ... в мудрости и в науце пд КЭ; И тут ся навчил всякое науки и мудрости*

²¹ А. З о л т а н, *Из истории русской лексики*, Будапешт 1987, с. 52.

халдейскага языка пд ДП. У прыведзеных кантэкстах бачна, што ўсе азначаныя лексемы выступаюць як поўныя сінонімы, хоць па-за кантэкстам, у лексічнай сістэме паміж імі магчыма вылучыць адценні значэнняў. Так, у сучаснай беларускай мове гэтыя словы можна дыферэнцаваць паводле рознага спосабу набыцця інтэлекту: *навука* 'інтэнсіўна ці адмыслова набыты інтэлект'²², *мудрасць* 'жыццёвы інтэлект'²³, *розум* 'адпрыродны інтэлект'²⁴. Аднак немагчыма заключыць, што ў прыведзеных скарынаўскіх парах рэалізаваліся гэтыя семантычныя адрозненні ці адценні – наадварот, з кантэкстаў відавочна, што яны якраз там нейтралізаваліся. У Ф. Скарыны сінанімічныя пары ўтвараюць тыя абстрактныя назоўнікі, адценні значэння якіх у прыведзеных кантэкстах вызначыць немагчыма. Усе тры лексемы з'яўляюцца агульнаславянскімі, таму нельга думаць, што тут Ф. Скарына абіраў адзін кампанент пары, каб патлумачыць іншы, як у выпадку са словам *право*. Аднак можна дапусціць, што і тут Ф. Скарына кіраваўся моўным крытэрыем пры стварэнні сінанімічнай пары, супрацьпастаўляючы *мудрости* як царкоўнаславянскай лексеме багемізм *разумъ* (параўн. чэшск. *rozum*) ці слова, агульнае з чэшскай мовай. Больш відавочныя тут літаратурныя мэты Ф. Скарыны, які, актыўна сінанімізуючы паняцце "высокі інтэлект", імкнуўся падкрэсліць важнасць высокага інтэлекту для чалавечай дзейнасці.

Двойчы ў Ф. Скарыны (але толькі ў адной прадмове) адзначаны сінанімічныя пары са значэннем 'носьбіт інтэлекту': *не толико докторове а люди вченые в них разумеють; [святое писмо] учителем же и людям мудрым [ест] подивление* пд БВ. Тут лексемы *докторове*, *учители* злучаюцца з субстантыўнымі словазлучэннямі *люди вченые*, *люди мудрые*. І хаця паміж гэтымі кампанентамі таксама магчыма вызначыць пэўныя семантычныя адрозненні, аднак з кантэкстаў відавочна, што ў Ф. Скарыны яны нейтралізаваныя (*учители* – гэта тыя, хто маюць інтэлект, каб вучыць, г. зн. *люди мудрые*). Такія выпадкі можна разглядаць як праяў словаўтваральнай сінаніміі²⁵ ці суплетыўнага словаўтварэння²⁶.

Даволі разнастайнае кола сінанімічных пар Ф. Скарыны характарызуе асобу ў сацыяльных ці фізічных адносінах. Марфалагічна, адзін з кампанентаў такіх пар нярэдка выражаны словазлучэннем, звычайна субстантыўным.

²² Гл. значэнне 3: "навыкі, веды, якія чалавек атрымлівае ў выніку свайго навучання або жыццёвага вопыту", *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1979, т. 3, с. 219.

²³ Гл. значэнне 1: "уласцівасць і якасць мудрага", значэнне прыметніка *мудры* дэфінавана як "надзелены вялікім розумам; вельмі разумны, празорлівы, з добрым веданнем жыцця", *ibidem*, т. 3, с. 177, 178.

²⁴ Гл. значэнне 2: "здольнасць мысліць, разумець; разумовыя здольнасці чалавека", *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1980, т. 4, с. 714.

²⁵ Ю. А п р е с я н, *op. cit.*, с. 224–230.

²⁶ *Ibidem*, с. 168–175.

Сацыяльны стан асобы прадстаўлены лексмай *царь* і словазлучэннем *властитель вышний*, а таксама прыметнікамі *простый (человек)*, *посполитый (человек)*: *но всякий человек простой и посполитый пд БВ; [казал есм тиснути] ... людем простым посполитым пд СП; [Судии Израелские] яко цари или властители вышнии пд С*; фізічны стан – лексмай *богатыри* і словазлучэннем *мужи пресилные*: *Книги пак Судей ... мужей пресилных и богатырев смелость выписуеть пд БВ*. Тут відавочна, што словазлучэнні заўжды маюць больш агульнае значэнне і выступаюць фактычна ў якасці нейкага гіпероніма да адналексемнага кампанента. Сацыяльныя адносіны ў адной сінанімічнай пары зададзены субстантывам і назоўнікам: *[Судии Израелские] яко ровнии и товариши пд С*, тым не менш, Ф. Скарына палічыў магчымым аб’яднаць іх у сінанімічную пару.

Сацыяльныя і фізічныя параметры разам спалучаюць у сабе сінанімічныя пары *беда* і *немоц / немощь*, *бедный* і *горкий* з адной прадмовы. Яны могуць разглядацца і як поўныя сінонімы, і як частковыя: *чего ради господь бог ... допускает беды и немоци, ... теже о бѣдном и горком животе людском; тым [смутным, иже] суть в бедах и в немощах положены пд І*. На дэнататыўным узроўні ў гэтых парах сапраўды няма поўнага супадзення, поўнай тоеснасці. Так, у сучаснай беларускай мове, *бѣда* – гэта хутчэй характарыстыка сітуацыі²⁷, тады як *немач* адносіцца да ўнутранага стану арганізма²⁸, *беднае жыццё* можа характарызаваць хутчэй небагатае існаванне (але таксама і псіхалагічны стан)²⁹, тады як *горкае жыццё* – гэта хутчэй яго эмацыйнае вымярэнне³⁰. Няма ўпэўненасці, што тут Ф. Скарына нейтралізоўваў гэтыя адценні значэнняў або канатацыі, магчыма, для яго ці яго чытачоў яны былі дастаткова актуальныя.

Такое ж спалучэнне фізічных (псіхічны стан) і сацыяльных (заняткі) параметраў чалавека дэманструюць дзве сінанімічныя пары, што выступаюць побач у адной прадмове: *против бесовским ночным мечтанием и страхом, ... денным суетам и роботам пд П*. Паказальная тут і аднолькавая будова абедзвюх пар: словазлучэнне звязваецца з адзінкавым словам.

Ва ўсіх гэтых прыкладах выступае лексіка агульнаславянская ці агульная для царкоўнаславянскай і ўсходнеславянскіх моў, таму сінанімізацыя мела выключна літаратурныя, эстэтычныя мэты. Можна

²⁷ Гл. значэнне 1: “няшчасце, нядоля, гора”, значэнне 2: “галеча, нястача, недахоп сродкаў для жыцця”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1977, т. 1, с. 434–435.

²⁸ Гл. значэнне 1: “недамаганне, слабасць, хвароба”, але параўн. значэнне 2: “гора, няшчасце”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1979, т. 3, с. 374.

²⁹ Значэнне прыметніка *бедны* дэфінавана як 1: “які не мае або мае вельмі мала сродкаў на дыццё; немажны”, значэнне 3: “які мае недахоп у чым-небудзь, змяшчае ў сабе мала чаго-небудзь”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1977, т. 1, с. 357.

³⁰ Значэнне прыметніка *горкі* дэфінавана як 2: “поўны гора, цяжкі, гаротны (пра долю, жыццё)”, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т.*, Мінск 1978, т. 2, с. 71.

меркаваць, што Ф. Скарына шляхам лексічнага паўтору ці семантычнай градацыі (больш канкрэтнае значэнне – больш агульнае значэнне) імкнуўся замацаваць у свядомасці чытачоў асобныя вобразы ці паняцці. Прыкладам можа служыць рэдкая ў Ф. Скарыны сінанімізацыя якасных прыметнікаў ці канкрэтных назоўнікаў у прадмове да кнігі *Ісуса Сірахава*. Там пара прыметнікаў *великий* і *многий* ў кантэксте фактычна цалкам тоесная паводле сваёй семантыкі: *великий* і *многий* разум. Менш відавочна гэта для пары *книга* і *письмо*: [*Исус Сирахов*] ... *видел письмо и книги деда своего* **пд ІС**. Верагодна, што гэтым двум назоўнікам тут нададзена абстрактнае значэнне ‘пісьменства; запісы’, але не выключана, што тут яны супадаюць паводле значэння толькі часткова – вызначыць гэта адназначна не дазваляе абмежаваны кантэкст.

Досыць вялікі шэраг сінанімічных пар адлюстроўвае абстрактныя паняцці – культурныя і/ці рэлігійныя тэрміны. Таму марфалагічна – гэта абстрактныя назоўнікі, зрэдку прыметнікі ці словазлучэнні. Галоўная асаблівасць такіх пар – спалучэнне царкоўнаславянскіх лексем з заходнеславянскімі, пераважна польскімі. Тут асабліва выразна праглядаецца моўная і культурная функцыя такіх сінанімічных пар: з іх дапамогай Скарына не толькі тлумачыў ці ўдакладняў адзін з кампанентаў, але і ўводзіў, так бы мовіць, у адзін кантэкст “заходні” і “ўсходні” тэрміны, ствараючы ў сваіх прадмовах нейкую міжканфесійную, міжкультурную амальгаму.

Найбольш выразна гэты моўна-тэрміналагічны “сімбіёз” назіраецца ў пары слоў *миръ* ‘мір, спакой’ і *покой* ‘мір, спакой’. Першае адносіцца да царкоўнаславянскай рэлігійнай тэрміналогіі, другое – да польскай. Паводле значэння гэтыя лексемы ў Ф. Скарыны цалкам тоесныя: [*псалмы*] ... *мир и покой чинятъ* **пд П**; *был мир и покой по вся времена царства [Саломона]* **пд СП**. Сюды ж фактычна прымыкаюць прыметнікі *мирный* і *спокойный*, якія можна разглядаць як марфалагічную трансфармацыю пары *миръ* і *покой*: *Саламон [выкладается] мирный или спокойный* **пд СП**.

Іншыя абстрактныя паняцці ў Ф. Скарыны ўтвараюць, аднак, адзінкавыя пары – і амаль ўсе яны знаходзяцца ў адной прадмове: [*псалмы*] ... *смуток и печаль отгоняют; ... ласку и милость укрепляют; ... гнев и ярость усмиряют; ... покой денным суетам и роботам* **пд П**. Апошняя пара, *суета* і *робота*, сустракаецца яшчэ ў адным тэксте, але ўжо ў сінанімічным радзе: [*Екклезіаст приводит*] ... *на память суету, беду и працу сего света* **пд КЭ**. Амаль усе сінанімічныя пары тут маюць у сваім складзе паланізм ці багемізм (або слова, уласцівае таксама і заходнеславянскім мовам), супрацьпастаўлены царкоўнаславянскаму слову: *смутокъ* (параўн. польск. *smutek*) і *печаль, ласка* (параўн. польск. *łaska*) і *милость, праца* (параўн. чэшск., польск. *praca*) / *робота* (параўн. польск. *robota*) і *суета*, магчыма, *ярость* і *гневъ* (параўн. чэшск. *hněv*, пры тым, што *гневъ* уласцівы і царкоўнаславянскай мове). Такія ж суадносіны характэрныя і адзінкавым парам у прадмове да кнігі *Эклезіяста*,

якія больш у Ф. Скарыны разам не выступаюць нідзе: *едины [люди покладают мысли свои] в царствах и пановании; ... друзии – в богатестве и скарбох; ... а инии в здравии, ... и в крепости телесной, неции же во множестве имения и статку* **пд КЭ**. Тут толькі пара *здравие і крепость телесная* ўяўляе сабой чыста стылістычную з'яву, у астатніх супрацьпастаўлена заходнеславянская і царкоўнаславянская лексіка. Відаць, царкоўнаславянскі і паланізм аб'яднаныя ў пару *часы* (параўн. польск. *czas*) і *времена*: [Даниил] ... *часы и времена* **пописал** **пд ДП**.

Паняцце павагі і шанавання (як чалавека, так і сакральных істот) рэалізуюць сінонімы *честь* і *(по)хвала* ў тэкстах да кнігі *Прытавесцяў Саламонавых: приидеть к [человеку] ... хвала и честь безчисленая* **пд СП**; *[казал есм тиснути] ... ко чти и к похвале ... богу* **пд СП**; *[Христу] буди хвала, честь и поклонение* **пс СП**. Гэтыя ж сінонімы сустракаюцца і ў іншых тэкстах: *ко чти и к похвале* **пд П**, **пс ПП**, *[Христу] буди хвала, честь и поклонение* **пс І**. Абедзве лексемы ўдасцівыя як царкоўнаславянскай мове, так і заходнеславянскім мовам (трэцяя лексема, *поклонение*, якая з'яўляецца ў пасляслоўях, яўна (перш за ўсё сваім суфіксам) адносіцца да царкоўнаславянскай мовы). Іх спалучэнне было зроблена Ф. Скарынам, верагодна, у нейкіх эстэтычных мэтах, дзеля стварэння пэўнай танальнасці апавядання (пра гэта гл. ніжэй).

Паняцце маральнай вартасці Ф. Скарына выразіў праз словазлучэнні *добрые обычаи / дела / sprawy і нравы добрые*, а таксама лексмай *цнота* ў наступных сінанімічных парах: *о научении цнот и добрых обычаев* **пд СП**; *...о иных различных многих добрых обычаех и нравех; книга сама нас добрых обычаев и дел научает* **пд ІС**. Магчыма, кантэкстуальнымі сінонімамі з'яўляюцца словазлучэнні *церковная наука і нравы добрые*, калі лічыць, што першае словазлучэнне тут мае значэнне выніку, набытку: *[Пус Сирахов] ... о церковной науце и о нравех добрых пишет* **пд ІС**.

Спецыфічную групу ўтвараюць сінанімічныя пары з са складанымі рэлігійнымі паняццямі, прадстаўленымі толькі словазлучэннямі: *надежда восстания из мертвых и вечного живота, боязнь страшного суду и вечного огня* **пд П**, *внидем в живот вечный и в царство небесное* **пд БВ**. Усе яны з'яўляюцца фактычна кантэкстуальнымі сінонімамі, аднак у рамках рэлігійнай дагматыкі ўспрымаюцца тут як дакладныя сінонімы. Першыя дзве пары (*восстание из мертвых и вечный животъ, страшный судъ и вечный огонь*) уяўляюць сабой г. зв. канверсівы – словы з адваротна-ўзаемнай семантыкай, што дэманструюць адзіны нязменны сэнс, прадстаўлены, аднак, у розных намінацыях, якія паказваюць сітуацыю з розных бакоў³¹.

Нарэшце, апошняя група сінанімічных пар – гэта назвы жанраў ці відаў тэксту, так бы мовіць, філалагічныя тэрміны ў прадмовах: *песнями и псалмы; Притчи пак и приповѣсти* **пд П**; *притчи или присловия;*

³¹ Ю. А п р е с я н, *op. cit.*, с. 256–260.

Притчи или Присловия **пд СП**; Епистолы или Послания **пд Ц**; стишков или припелов **пд БВ, пд МПК**. Выкарыстанне Ф. Скарынам у гэтых выпадках сінонімаў выразна служыць мэтам спалучэння розных тэрміналагічных традыцый – царкоўнаславянскай і заходнеславянскай. Іх трэба разглядаць як інтэрпрэтацыю малавядомага слова шляхам яго сінанімізацыі за кошт больш распаўсюджаных (зразумелых, ясных?) слоў.

Нешматлікія ў Ф. Скарыны (як і наогул у мове)³² прыклады сінанімізацыі канкрэтных назоўнікаў сустракаюцца фактычна толькі ў адной прадмове: *о плащи или о ризе верхней, о полици или о слове суду; усеница или кобылки; кивот пак гречески или скриня завета* **пд В**. Тут звяртае ўвагу выразная спроба Ф. Скарыны растлумачыць рэдкую, няясную рэалію шляхам прывядзення да яе заходнеславянскага слова (параўн. польск. *kobyłki* ‘вусень’³³, *plaszcz, skrzynia*). У гэтым выпадку, як і ў выпадку філалагічных тэрмінаў, сінанімічныя пары ў Ф. Скарыны набліжаюцца да тлумачальных канструкцый (гл. вышэй), хаця, магчыма, імі ўсё ж не з’яўляюцца.

Як бачна, сінанімічныя пары ў Ф. Скарыны сустракаюцца нераўнамерна. У адных тэкстах гэты прыём выкарыстоўваецца вельмі часта (**пд П, пд СП**), у іншых – радзей (**пд КЭ, пд Ц, пд БВ, пд ДЗ**), у некаторых – толькі зрэдку (**пд ІС, пд В, пд Л, пд ДП, пд С**), у астатніх жа адсутнічае наогул. Магчыма, гэта абумоўлена выкарыстаннем Ф. Скарынам розных дапаможных тэкстаў у сваёй працы ці рознымі умовамі стварэння прадмоў. Даследчыкі ўжо заўважылі, што розным яго прадмовам уласцівая розная танальнасць, пад якой разумеецца і сінтаксічная пабудова, і рытміка-інтанацыйны абрыс, і сэнсавая паслядоўнасць ды зладжанасць³⁴. Для адных прадмоў Ф. Скарыны тыповая бесстароннасць, сухаватасць, для другіх – экспрэсіўнасць, яркасць, вобразнасць, у трэціх мяшаюцца і першыя, і другія рысы. А вось у прадмове да *Псалтыра*, першага Скарынавага твора, наогул адметна паэтычнасць³⁵. Можна таксама заўважыць, што і іншыя рытарычныя прыёмы, напрыклад, ампліфікацыя ці тлумачэнне, выкарыстаны ў творах Ф. Скарыны нераўнамерна. Гэта ўсё прыводзіць да высновы, што рытарычныя сродкі беларускім асветнікам выкарыстоўваліся без асаблівага плана, з нейкай выпадковасцю. Гэта ў цэлым адпавядае зробленай раней выснове, што яго прадмовы пісаліся нярэдка адвольна, як аказіянальныя тэксты³⁶.

³² *Ibidem*, с. 216, сн. 3.

³³ Аднак на думку А. Парукава, у слове *кобылки* Ф. Скарына выкарыстаў “агульнанародныя лексічныя сродкі”, гл.: А. Парукаў, *Сінанімія ў прадмовах Скарыны...*, с. 39.

³⁴ Л. Шакун, *Стилистика скориновских предисловий...*, с. 105.

³⁵ *Ibidem*, с. 106.

³⁶ І. Клімаў, *Тэматыка і кампазіцыя пражскіх прадмоў Францыска Скарыны* [у:] *Край = Kraj: Polonica; Albaruthenica; Lithuanica*, Мінск 2002, № 1/2, с. 193–194.

Цікава адзначыць, што большасць віленскіх прадмоў і пасля-слоўяў напісаная на царкоўнаславянскай мове (нават з выкарыстаннем аорыстаў і імперфектаў, архаічных формаў дзеепрыметнікаў). Адзінае выключэнне тут складаюць даволі працяглыя прадмовы да некаторых лістоў ап. Паўла: **пд ПК-1 і -2, пд ПЭ**, – відавочна, з прычыны важнага дагматычнага значэння гэтых апостальскіх твораў. У дапаможных тэкстах Ф. Скарыны трапляецца значна больш паланізмаў, а ў некаторых пасажах яны становяцца проста частымі. Аднак сінанімізацыя як стылістычны прыём у віленскіх прадмовах сустракаецца вельмі рэдка. Сінонімы ў прадмовах да віленскіх выданняў, натуральна, выкарыстоўваюцца (напрыклад, *послание – епістола*, гл.: *У сем вѣтором послани..., в первой епистоле...*, **пд ПК-2**), аднак зусім не як рытарычны сродак: яны звычайна не аб'ядноўваюцца ў пары ці рады. Адзіны прыклад – *проречание или выкладание святых божественных писм* **пд ПК-1**, дзе сінонімам выступае фактычна перыфрастычнае тлумачэнне да слова *проречание*. Аднак сінанімізацыю ў гэтым выпадку можна аспрэчыць, бачачы тут тлумачальную канструкцыю. Іншы магчымы выпадак знаходзіцца тамсама: *послушати слова божия, воспевати и молитися* **пд ПК-1**, дзе пара *воспевати и молитися* выглядае як сінанімічная, але ў кантэксце, мажліва, уяўляе сабой толькі пералік, ампліфікацыю. Магчыма, пара *залеца и поздравя* **пд ПФ** таксама з'яўляецца сінанімічнай, аднак значэнне *залеца* тут не зусім яснае. Відаць, сінанімічную пару ўтвараюць толькі прыметнікі *празных и суетных в законе прени[й]* **пд ПЦ**.

З гэтага можна зрабіць выснову, што сінанімізацыя як рытарычны прыём уласціва ў асноўным пражскім творам Ф. Скарыны і амаль адсутнічае ў віленскіх прадмовах. Гэта здаецца невыпадковым: можна дапусціць, што яна карэлюе з моўнымі асаблівасцямі прадмоў. Напрыклад, можна думаць, што сінанімізацыя, асабліва парная, успрымалася Ф. Скарынам як уласціваць, атрыбут заходніх, рытарычных тэкстаў, таму часцей выкарыстоўвалася ў пражскіх творах, напісаных у значнай ступені на старабеларускай мове і з адметным дамешкам заходнеславянскіх элементаў. Для царкоўнаславянскай мовы, заснаванай на грэка-візантыйскай традыцыі (нягледзячы на наяўнасць стылю “сплятання слоў”), сінанімізацыя як рытарычны сродак, відаць, не была ўласцівая. Таму яна амаль і не сустракаецца ў віленскіх прадмовах. Але можна даць і іншае тлумачэнне: у віленскі перыяд Ф. Скарына знаходзіўся ўжо ў іншай жыццёвай сітуацыі і проста быў не схільны да рытарычных сінанімізацый.

Сінанімізацыю як рытарычны прыём Ф. Скарына выкарыстоўвае ў дзвюх мэтах: міжмоўнай (метамоўнай) і стылістычнай. Пад міжмоўнай разумеецца ўсталяванне эквівалентнасці адных славянскіх адпаведнікаў іншым [заходнеславянскіх (багемізмаў і паланізмаў) адзінак царкоўнаславянскім і наадварот]. Такія словы не абавязкова з'яўляліся незразумелымі для чытача. Наадварот, у большасці выпадкаў можна

заўважыць, што шляхам сінанімізацыі Ф. Скарына проста падаваў побач рознаславянскія эквіваленты, яднаючы такім чынам дзве канфесійныя і культурныя традыцыі – “заходнюю” і “ўсходнюю”. Такім чынам, змест гэтай функцыі фактычна культурны. Іншая мэта сінанімізацыі ў Ф. Скарыны – стылістычная: тлумачэнне, раскрыццё ці характарыстыка зместу пэўнага паняцця (рэдка рэаліі) праз набор сінонімаў (тут нярэдка ў якасці адзінкі выступае не толькі асобнае слова, але і словазлучэнне ці перыфраза). Таму не дзіва, што сама сінанімізацыя як рытарычны прыём у Ф. Скарыны хістаецца паміж ампліфікацыяй і тлумачэннем, рызыкуючы перайсці то ў адну з’яву, то ў другую.

У Ф. Скарыны вылучаны шэраг паняццяў, якія зазнаюць сінанімізацыю ў розных прадмовах. Найбольш частотныя з іх – групы лексікі з агульным значэннем ‘права’, ‘высокі інтэлект’. Нешматлікімі прыкладамі толькі ў асобных прадмовах прадстаўлены сінанімічныя пары, што пазначаюць абстрактныя паняцці (пераважна рэлігійныя, але таксама эмацыйнага ці псіхічнага стану), носьбітаў інтэлекту ці сацыяльнага статусу, нарэшце, канкрэтныя назоўнікі. Цікавай з’яўляецца марфалагічнае выражэнне сінонімаў: гэта амаль цалкам назоўнікі ці субстантывы (субстантыўныя словазлучэнні), зрэдку прыметнікі, затое цалкам адсутнічаюць дзеясловы ці прыслоўі. Гэта тлумачыцца тым, што дзеясловы выкарыстаны ў Скарыны ў асноўным у мэтах ампліфікацыі.

Праведзены аналіз паказвае, што сінанімізацыя з’яўляецца выразным і часта ўжывальным рытарычным прыёмам у прадмовах Ф. Скарыны. На гэты прыём часта не зважаюць сучасныя даследчыкі старажытных твораў, між тым ён актыўна выкарыстоўваўся многімі старабеларускімі аўтарамі. Гэта адметны і самастойны прыём заслугоўвае самага ўважлівага даследавання на старабеларускім матэрыяле.

Ужытыя скарачэнні:

пд – прадмова, **пс** – пасляслоўе

Індэксы біблейных і малітоўных кніг у выданні Ф. Скарыны:

А – Апостал, **Б** – кніга Быцця, **БВ** – уся “Бівлія руська”, **В** – кніга Выхаду, **ДЗ** – кніга Другога Закону, **ДП** – кніга Данілы Прарока, **І** – кніга Іёва, **ІС** – кніга Ісуса Сірахава, **КЭ** – кніга Эклезіяста, **Л** – кніга Лічбаў, **МПК** – Малая падарожная кніжка, **П** – Псалтыр, **ПК** – пасланні да карыньянаў (1-е, 2-е), **ПП** – кніга Песні Песням, **ПФ** – пасланне да філіпійцаў, **ПЦ** – пасланне да Ціта, **ПЭ** – пасланне да эфесянаў, **С** – кніга Суддзяў, **СП** – кніга Прыпавесцяў Саламона, **Ц** – кнігі Царстваў.

Ihar Klimau

Synonymization as a Stylistic Device in Prefaces and Afterwords of Francis Skaryna

A b s t r a c t

The article deals not simply with synonyms in Skaryna’s works, but with clear cases of combining synonyms usually in the form of pairs,

elements of which are as a rule connected by coordinative conjunctions or by an enumeration (without any conjunctions). Such cases should be considered as a special type of rhetorical devices typical of old rhetorical writing (not only the Old Belarusian one). Sinonimizations are especially close to other rhetorical devices: on the one hand, to amplification, and on the other hand, to interpretation, however they differ from both. The cases of the sinonimization in Skaryna's works are classified by themes (there are mostly notions connected with law, knowledge as well as religious and moral terms). It is possible to draw a conclusion concerning two functions of such cases. Skaryna used sinonimizations sometimes for aesthetic purposes (to provide versatile characteristics of the subject), sometimes for culture-related purposes in order to unite Western (Catholic and often Polish) and Eastern (Orthodox and Old Church Slavonic) religious terms.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУИМ